

HANGSÚLYELTOLÓDÁSOK NAPJAINK PSZICHOANALÍZISÉBEN

Paradigmaváltás a pszichoanalízisben?

Indries Krisztián

Napjaink pszichoanalíziséről szóló könyvében az észak-amerikai pszichoanalízis egyik legjelentősebb alakja, Stephen Mitchell, azt állítja, hogy a pszichoanalízis elméletében paradigmaváltásnak lehetünk a szemtanúi, a freudi az ösztönkésztetéseket hangsúlyozó, biológiai redukcionista modelltől, a valós és az internalizált (tárgy)kapcsolatokat előtérbe helyező kapcsolati modellre,¹ amit gyakran, úgy is említenek, mint a pszichoanalízis egyszemélyes pszichológiájának (one person psychology) a kétszemélyes pszichológiává (two person psychology) történő átalakulását.² Mitchell Thomas Kuhn elméletét alkalmazza a pszichoanalízis fejlődésére, aki szerint a tudományos forradalmak olyan átfogó modellek, paradigmák váltása mentén történnek, amelyekben belül az addigi tudományos munka eredményei értelmet nyertek.³ A mélylélektan elméletére vonatkoztatva, Mitchell alapfeltevésükben különböző átfogó értelmező keretnek, paradigmának tekinti a mélylélektanban az ösztönelmélet modelljét és a kapcsolati modellt. Míg a freudi ösztönelmélet modellje a tudattalan ösztöntörökvések jelentőségét emeli ki a lelki életben, addig a kapcsolati modellben Mitchell integrálni próbálja az internalizált és a valós kapcsolat fontosságát hangsúlyozó megközelítéseket, vagyis a tárgykapcsolat-elméletet, az interperszonális pszichoanalízis elméletét és a szelfpszichológiát.

A kapcsolati modellre épülve, egy új pszichoanalitikus iskola született, ami kapcsolati pszichoanalízis (relationist psychoanalysis) néven vált ismertté, és

¹ Mitchell S.A. (1988), *Relational concepts in psychoanalysis: an integration*. Harvard University Press, Cambridge

² Ratkóczy Éva (1999), A pszichoanalitikus terápiák fejlődési irányai In. *Pszichoterápia és klinikai kutatás*, SOTE Pszichiátriai és pszichoterápiás klinika, Budapest

³ Kuhn, Thomas (1984), *A tudományos forradalmak szerkezete*, Budapest: Gondolat

ami az Egyesült Államokban néhány év alatt rendkívül jelentős irányzattá nőtte ki magát. Psychoanalytic dialogues címmel Mitchell tudományos folyóiratot alapít, kiképző központot indít, majd a New York University-n posztdoktori program indult, ahol a kapcsolati pszichoanalízisben lehet elmélyedni. Mitchell 2000-ben történt halála után New Yorkban Stephen A. Mitchell Központot hoztak létre, majd 2002-ben megalakult a Nemzetközi Kapcsolati Pszichoanalízis és Pszichoterápia Egyesülete (IARPP, International Association of Relationist Psychoanalysis and Psychotherapy), amelyik alakulása évében megtartotta az első konferenciáját. A kapcsolati pszichoanalitikus mozgalomhoz, olyan neves pszichoanalitikusok csatlakoztak, mint, Jay A. Greenberg, Lewis Aron, Jody Davies, Owen Renik, Stuart Pfizer, Karen Maroda, Emmanuel Ghent, Robert Stolorow és Jesica Benjamin, hogy csak a legismertebbeket említsem.

Kapcsolati pszichoanalízis – a kétszemélyes pszichológia

A klasszikus felfogás értelmében a pszichoanalitikus gyógy mód a célja „a személyiségfejlődés elakadásainak a feloldása, az elhárított tartalmak szocializált formában történő integrálása a személyiségbe. Ennek útja a tudattalan belső konfliktus tudatosítása, újraélése a kezelés során, írja Vikár György *A pszichoterápia tankönyvében*⁴ amelynek nyomán Freud szavaival élve elérhető azt, hogy „ahol ösztön-én volt, ott én legyen”.

A mélylélektan új irányzatában, a relationalista pszichoanalízisben az intrapszichikus konfliktus hangsúlyozása helyett a pszichoanalitikus folyamat társas/interperszonális/interszubjektív jellege, valamint a kliens „kapcsolati mátrixa” kerül az előtérbe, amit kölcsönösen konstruál az analitikus és az analizált, és amiben egyik fél sincs közelebb az objektív „igazsághoz”, mint olyanhoz, hiszen mindketten „benne vannak”, azaz résztvevői a kapcsolatnak.⁵

A kapcsolati pszichoanalízis képviselői szerint „az izolált, individuális lelki működés elméleti fikció vagy mítosz”,⁶ mivel „az ember pszichikus működése inkább interaktív, mintsem monádikus, így a pszichoanalízis klinikai történéseit, mint a szubjektumok közötti, és nem, mint az individuumon belül lezajló fo-

⁴ Vikár György (2000), Pszichoanalízis. In: *A pszichoterápia tankönyve*, (Szerk. Szőnyi G. és Füredi J.) Medicina kiadó, Budapest

⁵ Mitchell, S.A. (1988), *Relational concepts in psychoanalysis: an integration*. Harvard University Press, Cambridge

⁶ Stolorow (1994), The intersubjective context of intrapsychic experience: A decade of psychoanalytic inquiry. In R.D.Stolorow, G.E. Atwood & B. Brandchaft (szerk.), *The intersubjective perspective*. Northvale N.J.:Aronson

lyamatot kell értelmezni” – vallja Benjamin.⁷ Például a pszichoanalitikus terápia során tapasztalt ellenállás jelenségét, a kapcsolati pszichoanalízis⁸ nem tekinti az én által kifejtett hárításnak a kínos reprezentációkkal szemben, hanem a terápiás miliő észlelt biztonságosságára helyezve a hangsúlyt, kapcsolati síkon definiálja azt: „az ellenállás a páciens félelme, attól, hogy központi affektív állapotai, és fejlődési szakaszaihoz köthető vágyakozásai feltárása nyomán, az analitikus ugyanolyan traumatogén módon fog válaszolni, mint ahogyan, az eredeti gondviselők tették ezt valaha”,⁹ vagyis az „ellenállás nem a páciensen belül, inkább a páciens és terapeuta interakciójában megjelenő jelenség, ami metaforikusan a terapeuta és a páciens közötti térben lokalizálható”.¹⁰

A kapcsolati pszichoanalízis az analitikus helyzetet olyan alkotó folyamatok terének tekinti, ahol az analitikus és az analizált egymás kölcsönös affektív befolyásolása során közösen hozzák létre, megkonstruálják az áttételt, az ellenállást vagyis magát az analitikus folyamatot. Wolstein úgy határozza meg a pszichoanalízist mint (1992)¹¹ „az emberi lelki működés tanulmányozásának speciális ága, ami a tudatos és a tudattalan lelki tapasztalatok vizsgálatára lett kidolgozva, amelyek a terápiás mező tapasztalati terében közösen teremődnek, és kerülnek megosztásra az analitikus és az analizált között kialakult egyedi és megosztható kapcsolódásban”.

Fosshage meghatározásában az áttétel „az analitikus és az analizált közös alkotása (co-constructed), vagyis változó mértékben, a kétszemélyes mező modellben, az analitikus is hozzájárul az analizált tudattalan mintájának az aktivációjához, és ahhoz, hogy erre a mintára majd rá lehet világítani”.¹² Az áttétel, mint „közös alkotás” tétel Ferenczi Sándor klinikai naplójában jelenik meg először, szerinte az áttétel nem spontán és automatikus módon megjelenő jelenség, hanem az analitikus viselkedésétől, viszontáttételi érzéseitől, fantáziáitól is függő válaszreakció az analizált részéről, vagyis a kapcsolati pszichoanalízis

⁷ Benjamin, J. (1990), An outline of intersubjectivity: The development of recognition. *Psychoanalytic psychology*, 7 (Suppl.), 33–46.

⁸ Stolorow, R.D. & Atwood, G.E. (1999), Three realms of the unconscious In S.A. Mitchell & L.Aron (szerk.), *Relational Psychoanalysis: The emergence of the tradition*. Hillsdale, NJ: Analytic Press

⁹ Stolorow R. & Atwood G.: Afterword to „Three realms of the unconscious.” In S.A. Mitchell & L.Aron (szerk.), *Relational Psychoanalysis: The emergence of the tradition*. Hillsdale, NJ: Analytic Press

¹⁰ Aron, L. (1996), *Meeting Minds: Mutuality in Psychoanalysis*, The Analytic Press, New York

¹¹ Wolstein, B. (1992), Some historical aspect of contemporary pluralistic psychoanalysis. In N.J.Skolnick & S.C.Warshaw (szerk.), *Relational Perspectives in Psychonalysis*. Hillsdale, N.J: Analytic Press

¹² Fosshage, J.L. (1992), Self psychology: The self and it's vicissitudes within a relational matrix. In N.J. Skolnick & S.C. Warshaw (szerk.), *Relational Perspectives in Psychonalysis*. Hillsdale, N.J: Analytic Press

gyökerei a pszichoanalízis budapesti iskolájában fedezhetők fel.^{13, 14} Napjainkban is találunk a kapcsolati pszichoanalízis elveivel rokonítható elképzeléseket valló terapeutákat a Budapesti Iskola képviselői körében is. Dr. Halász Anna, a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület elnöke 2005. Okt. 20-án a Népszabadságnak a következőket nyilatkozta: „Freud még azt hitte, hogy az analitikus kellő képzettség birtokában képes szubjektív ítéletektől mentes tükröt tartani a páciens elé. Később azonban rá kellett jönnünk, hogy a terapeuta képzettsége birtokában sem képes teljes objektivitásra, ezért ma már tudatosan építünk saját szubjektivitásunkra... ma a terápiát mindinkább egy közös alkotófolyamatnak kezdjük látni...A folyamat korábbi elképzeléseinkkel ellentétben nem a páciens „igazi önmagának” a megkeresése révén történik, tehát nem egy múltbéli sebet keresünk, amely kvázi megakadályozta, hogy az ember önmaga lehessen, hanem egy alkotó folyamat zajlik a páciens és a terapeuta között, amelyben a múltbéli események legalább olyan fontos szerepet játszanak, mint a jelenkorikak, amelyeket a páciens és a terapeuta közösen élnek meg”.

Hangsúlyeltolódások a pszichoanalízis technikájában

A kapcsolati modellt elméleti háttérnek tekintő relacionista pszichoanalitikus megközelítés, integrálni próbálja a pszichoanalízis technikájában megjelent változásokat, újításokat, amelyek a klasszikus neutralitás, absztinencia elve helyett az interaktivitást, az empatisz válaszok jelentőségét hangsúlyozzák az interszubjektív kapcsolatban. A kapcsolati pszichoanalitikus iskola képviselői egyenesen megkérdőjelezik a neutralitás (semlegesség) a megvalósíthatóságát: szerintük az az elméleti alapállás, miszerint az analitikus neutrális vetítíváson, „szépen kifényesített tükör”,¹⁵ azaz olyan objektív megfigyelő, aki kívül helyezkedik el a páciens konfliktusain, háttérbe szorította a pszichoanalitikus személy(iség)ének és viselkedésének a problematizálását az analitikus folyamat alakulásában.

Történetileg a neutralitás elvének egyik funkciója többek között az lehetett, hogy megkülönböztesse – Freud szavaival élve – a „rezt az aranytól”, vagyis a pszichoanalízis módszerét a hipnózistól és a szuggesztiótól, másrésztől technikailag a semlegesség azt szolgálta, hogy a pszichoanalitikus helyzet, és a

¹³ Hidas Gy (1993), *Flowing Over-Transference, Countertransference, Telepathy. Subjective dimensions of the Psychoanalytic Relationship in Ferenczi's Thinking In: Aron L. & Harris A.: The Legacy of Sándor Ferenczi*, The analytic Press, London

¹⁴ Ferenczi S. (1932/1988), *The Clinical Diary of Sándor Ferenczi*, ed. J.Dupont, Cambridge, Harvard University press, London

¹⁵ Balint M. (1994), *Az östörés*, Akadémiai kiadó, Budapest

viszontáttétel kontrollálható legyen.¹⁶ Anna Freud,¹⁷ a neutralitást úgy írta le, mint „egyenlő távolságot az idtől, egótól és a szuperegótól”, míg mások a neutralitás funkcióját abban látták, hogy optimális feszültséget lehessen fenntartani az analizált azon tendenciája között, hogy az analizáltat, mint régi tárgyat kezelje, és azon képessége között, hogy új tárgyként viszonyuljon hozzá.¹⁸

Lewis Aron a kapcsolati pszichoanalízis jeles képviselője a kilencvenes években megjelent cikkében írja: „Az analitikus személye vagy válaszai direkt módon befolyásolják a páciens, és az analitikus sohasem kontrollálhatja teljesen az affektusait, hogy az analizált ne érezze meg az analitikus belső állapotát”.¹⁹ Nem új gondolat ez a Budapesti Iskola ismerői számára, „a páciens a terapeuta tudattalan, vagy szándékosan nem közölt attitűdjeit is felfogja – és nem tudatosan – azokra viselkedésével reagál.” írja Hidas György, aki a viszontáttételről szóló írásában, Ferenczi nyomán a viszontáttétel interaktív, interperszonális folyamat jellegét emeli ki, és a kommunikáció kiváló szakemberét, Haley-t idézi, aki kapcsolati, illetve viselkedési szinten határozza meg az ellenáttételt: „viszontáttétel akkor következik be, amikor a terapeuta elveszti a kapcsolat kontrollját, és a páciens bizonyos fajta viselkedésre kényszeríti”.²⁰

Az analitikusi neutralitás elvének megkérdőjelezésében Ferenczi munkássága kiemelt jelentőségű, aki így a kapcsolati pszichoanalízis, és egyéb az interszubbektivitást, interakciót hangsúlyozó megközelítések előhírnökének tekinthető, hiszen az analizált intrapszichikus történéseiről az analízis fókuszát az interperszonális eseményekre irányította.²¹ Ferenczi előtt a standard analízisben az analitikus semlegesség, olyan objektív tabula rasa állapotnak, steril laboratóriumi helyzetnek volt tekintve, amit nem „szennyez be” az analitikus személyisége, aki így sebészhez hasonlóan „operálhat” a lélek mélyrétegeiben, és akire az analizált rávetítheti a gyerekkori neuroziséját.

Ferenczi nagyon egyszerű, mégis korszakalkotó felfedezése, miszerint az analitikus empátiája, stílusa, modora, válaszkészsége jelentősen befolyásolja a

¹⁶ Freud, S. (1912/1958), Recommendations to physicians practicing psychoanalysis In J. Strachey (Ed. & Trans.) *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud*, London, Hogarth Press

¹⁷ Freud, A (1936/1967), *The Ego & the Mechanisms of Defense*, International Universities Press; Revised edition

¹⁸ Greenberg, J.R. (1986), *Theoretical models and the analyst's neutrality: Contemporary Psychoanalysis*

¹⁹ Aron, L.& Hirsch, I. (1992), Money matters in psychoanalysis. In. N.J.Skolnick & S.C.Warshaw (szerk.), *Relational Perspectives in Psychoanalysis*. Hillsdale, N.J: Analytic text

²⁰ Hidas Gy (1975): A viszontáttétel. In. *A pszichoterápia alapfogalmai*, Fővárosi Pszichoterápiás Módszertani Központ

²¹ Mészáros J. (2002), Ferenczi's Trauma Theory—Solving a Dilemma /Intra- and Interpersonal Dynamics of the Traumatization Process/. In: Varvin, S. and Štajner-Popović (szerk.), *Upheaval: Psychanalytical Perspectives on Trauma*. International Aid Network, Belgrad

pszichoanalízis menetét/folyamatát, ráirányította a figyelmet arra, hogy a neutrális, absztinens, „elérhetetlen” analitikus, sokszor kevésbé hatékony, mint az autentikus, empátikus pszichoterapeuta. Ferenczi szerint nincs feltétlenül szükség arra, hogy az analizáltak az analitikus felé kinyilvánított őszinte válaszigényét, vagy a személyes hozzájárulását a terapeutával kialakuló kapcsolati nehézségeiben értelmezze, helyette hatékonyabb, ha empátikusan válaszol, mert így a trauma újraélése mellett, a korrekatív emocionális tapasztalás, a neokatarzis átéléséhez is hozzásegítheti az analizáltat.²²

Ferenczi nyomán a kapcsolati analízisben valódi, életszerű kapcsolatra törekednek a pácienssel, ezért többen elvetik a szabad asszociáció módszerét,²³ és fontosabbnak tartják a jó kapcsolatot és terápiás légkört, mint az interpretáció nyomán megjelenő belátást, mivel szerintük a korrekatív emocionális tapasztalás kimozdítja a pácienszt a repetitív viszonyulási mintáiból, ami addig fenntartotta a pszichopatalógiáját.

A neutralitás mellett az értelmezés helye, szerepe és szükségessége bonyolult kérdése a kapcsolati pszichoanalízisnek. A relacionista megközelítés egyes képviselői a konstruktivizmus felől közelítik meg az értelmezés szerepének a problémáját a terápiás folyamatban, míg mások a perspektivizmus elveit érvényesítik. A konstruktivista alapállás szerint a valóságot megkonstruáljuk, és nem felfedezzük, így az interpretáció aktusát is egyfajta szuggesztiónak, az analizált befolyásolásának tekintik, vagyis eltérésnek a semlegesség elvétől, ami leginkább az analitikusról mond el valamit – konkrétan azt, hogy mi fontos az ő számára, milyen elméleti modellekben gondolkodik így az értelmezés felesleges, és elvetendő.²⁴ A perspektivizmus nézőpontjából a többféle igazság/perspektíva/értelmezés közül, ami végül kiválasztásra kerül, az nem „igazabb”, mint a többi, így az értelmezések, az igazságok, egyenrangúaknak tekinthetők, a helyességüket az jelzi, hogy azt elfogadja az analizált, viszont az értelmezés tárgya kevésbé az intrapszichikus dinamika kell hogy legyen, mint inkább „a páciens és terapeuta viszony és interakció intrapszichikus szinten.”²⁵

A konstruktivizmus és perspektivizmus episztemológiai bázisáról szemlélvén az analizált-analitikus diádban nem „az objektív igazság” kerül felfedésre, hanem aktív alkudozás, dialógus, egyezkedés, a különböző perspektívák vetélkedése zajlik, miközben közös jelentések konstruálódnak. A relacionista elmé-

²² Ferenczi S. (1932/1988), *The Clinical Diary of Sándor Ferenczi*, ed. J.Dupont, Cambridge, Harvard University press, London

²³ Rachman, A. (2004), *Beyond neutrality: The curative function of the analyst*. In, Reppen J., Tuckler J., Schulman, M (szerk), *Postmodern psychoanalysis*, Open Gate Press, London

²⁴ Rachman, A. (2004), *Beyond neutrality: The curative function of the analyst*. In., Reppen J., Tuckler J.Schulman M (szerk), *Postmodern Psychoanalysis*, Open Gate Press, London

²⁵ Ogden, T.H.(1994), *The analytic third: working with intersubjective clinical facts*. *Journal of International Psycho-analysis*, 75, 3–19

let így közel áll Spence teóriájához, aki szerint a pszichoanalízis célja nem az igazságok feltárása a páciensről, hanem új perspektívákból új jelentérendszer, új élettörténet narratívák konstruálása, ami által az analizált élete élhetőbbé válik. Az analitikus és az analizált által közösen szőtt narratíva, nem történeti igazság, hanem narratív igazság, Geha kifejezésével élve „esztétikus fikció” ami koherens egységbe szervezi a páciens számára az analízis során felbukkant anyagot, így a pszichoanalízis rokonságot mutat az irodalommal, művészetekkel (Szummer,²⁶ Spence,²⁷ Schafer²⁸)

A kapcsolati pszichoanalízis – amit akár a gyógyító bensőséges, bizalomteli emberi kapcsolatok kialakításának és fenntartásának a művészeteként is meghatározhatnánk – nem rendelkezik egyértelmű, világosan lefektetett módszertani ajánlásokkal, így nagyfokú szabadságot enged meg technikai szinten az analitikusnak. Arnold Goldberg A posztmodern pszichoanalízis című írásában kifejti, hogy „az emberek különböznek, mind személyiségük, mind patológiájuk szempontjából, és ostobaság lenne kitartani amellett, hogy Freud hagyományai mindenkinél alkalmazhatóak. Nem törekszünk az interszjektív egyetértés állapotára, de arra igen, hogy megengedjük a másik személy vizsgálatának az optimumát. Leegyszerűsítve: mindenki, jól csinálja amit csinál, addig, amíg tudja/érti, hogy miért csinálja azt”.²⁹ Goldberg cikkében Wilfried Bion szavait idézi: „nehéz, betartani a szabályokat, már csak azért is, mert nem tudom, mik a pszichoanalízis szabályai”.³⁰ Owen Renik, a kapcsolati pszichoanalízis jeles képviselője egyenesen a pszichoanalitikus spontán reakcióit, amelyek többnyire nem tudatosak így nem átgondoltak, emeli ki, mint valóban terápiás értékűeket.³¹

Konklúziók

A kapcsolati pszichoanalízisnek, mint irányzatnak a főbb jellegzetességeit Hutsebaut így összegzi: „az analitikus folyamat egyre inkább úgy lesz konceptualizálva, mint az analitikus és analizált között, kölcsönös befolyásolás

²⁶ Szummer, Cs (1993), *Freud nyelvjátéka*, Cserépfalvi, Budapest

²⁷ Spence, D (1982): *Narrative Truth and Historical Truth (Meaning and Interpretation in Psychoanalysis)*, New York, London, W. W. Norton & Company.

²⁸ Schafer, Roy (1981), *Narrative Actions in Psychoanalysis*, Worcester, Mass., Clark University Press.

²⁹ Goldberg, A (2001), Postmodern psychoanalysis, Paper presented to 42nd International Psychoanalytical Congress, July, 2001. <http://psychematters.com/papers/goldberg.htm>

³⁰ Bion, W.P. (1990), *Brazilian Lectures*. London: Karnac books

³¹ Renik, O. (1993), „Countertransference Enactment and the Psychoanalytic Process.” In, M. Horowitz, O. Kernberg, E. Weinshel (szerk), *Psychic Structure and Psychic Change*. Connecticut: International Universities Press

és interakció nyomán létrejövő interszjektív rendszer, amiben az értelmezés tulajdonképpen szuggesztív, az áttétel sohasem tiszta projekció, az analitikus sohasem neutrális, és semmiképpen sem objektív, a szó „pozitívista” értelmében. Minden, amit az analitikus tesz, vagy mond, és különösen az interpretációi az analitikus saját személyiségének a termékei. Az analitikus által észlelt valóság az folyamatos keveréke a fantáziáknak és a valóságnak, amire hatással van a saját személyiségének a szerveződése, a teoretikus rendszer, amiben gondolkodik, és ami alapján jelentést ad az általa észlelteknak.³²

Irwin Hoffman a Chicagói Pszichoanalitikus egyesület kiképző terapeutája szerint a pszichoanalízis elmélete manapság már nem különböző irányzatokra tagolódik, hanem különböző paradigmák mentén osztható fel, konkrétan szerinte a pozitívizmus és a konstruktívizmus között.³³ Más kutatók a kapcsolati (relationist) pszichoanalízis megjelenése kapcsán posztmodern fordulatról beszélnek a pszichoanalízisben, ami válaszreakció lenne, a pozitívista jegyeket magán viselő, a modernitásból kifejlődött freudi énpeszichológiára.³⁴

Térszerűen megkérdőjelezhető, hogy mennyire volt pozitívista Freud, bár az bizonyos, hogy az analitikus helyzetre úgy tekintett, mint kvázi kísérleti helyzetre, és megfigyelései alapján a szélesebb populációra igaz törvényszerűségekre, tényekre próbált következtetni.

A posztmodern magát az objektivitást, az igazságot, mint olyant kiáltotta ki mítosznak, ami a pszichoanalízis irodalmára is kihatott, ahol az analitikus megfigyeléseinek a résztvevő-megfigyelői státusából eredő szükségszerűen szubjektív színezetét kezdték hangsúlyozni.

Több kutató szerint a pszichoanalízis kezdetektől fogva a szubjektív igazságot, a személyes jelentést hangsúlyozta, vagyis „a modern és posztmodern közötti átmenet jellegzetes állomása”,³⁵ sőt egyesek szerint hamarabb volt „posztmodern”, még mielőtt a posztmodern megszületett volna (Reisner,³⁶ Arons, Kirshner³⁷). Tény az, hogy sokféle emberképet lehet kiolvasni Freud életművéből,³⁸ így nem meglepő, hogy a posztmodern gondolkodók is nyitottak a mély-

³² Hutsebaut (2001), The problem of „false memories”: The role of suggestion. In, P. van Haute & J. Corveleyn (szerk.), *Seduction, suggestion, psychoanalysis*, Leuven, Belgium: Leuven University Press

³³ Hoffmann I., (1988), *Ritual and Spontaneity in the Psychoanalytic Process: A Dialectical-Constructivist View*. Hillsdale, N.J., The Analytic Press

³⁴ *The Way Beyond Freud. Postmodern Psychoanalysis Observed*. Edited by Joseph Reppen, Ph.D., Jane Tucker and Martin A. Schulman, Ph.D.

³⁵ Szummer, Cs (1993), *Freud nyelvjátéka*, Cserépfalvi, Budapest

³⁶ Reisner, S. (1999), Freud and psychoanalysis: into the 21st century, *The Journal of the American Psychoanalytic Association*, Volume 47, Number 4

³⁷ Kirshner, L. A. (1999), Toward a postmodern realism for psychoanalysis. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 47, 2, 445–463

³⁸ Erős F. (2005), Van-e a pszichoanalízisnek „emberképe”? *Magyar Tudomány*, 2005/11.

lélektan felé, bölcséleti kísérletezéseik során. A posztmodern újraolvasta, újraértelmezte Freudot, és a pszichoanalízisben egyfajta szövetségest vélt felfedezni a radikális episztemológiai relativizmus hirdetésében, miközben a posztmodern gondolatisághoz köthető koncepciók és megközelítések, mint az interszubjektivitás, a konstruktivizmus, a perspektivizmus, az episztemológiai relativizmus, a fikcionalizmus hangsúlyosan visszaköszönnek napjaink pszichoanalízisének az elméletében, ami azt bizonyítja, hogy a mélylélektan elméleti kerete nem merev, stabil konstrukció, hanem a kor kulturális és szellemi hatáskörre reagáló és azokat megtermékenyítő, folyamatosan átalakuló, megújítani képes korszerű komplex gondolati rendszer és pszichoterápiás módszer.